

Gespaard Landschap

3. De Mallegats Wijhe, het Moordrechtse Verlaat en het ontstaan van de Zuidplaspolder

Adri van den Brink

Gouda breidt uit naar het westen. In de Zuidplaspolder verrijst vanaf 2007 de nieuwe woonwijk Westergouwe met ongeveer 4000 woningen. Hiermee bevestigt Gouda haar al eeuwenoude band met het gebied van de Zuidplaspolder. Het was en is een band van afhankelijkheid. Vroeger was de stad afhankelijk van de in het Zuidplasgebied gewonnen turf om de eigen economie draaiende te houden. Nu is voor de bouw van Westergouwe gekozen om de problemen op de Goudse woningmarkt op te lossen en de centrumfunctie van de stad veilig te stellen. In deze aflevering van Gespaard Landschap belicht ik in omgekeerde chronologie enkele aspecten uit de geschiedenis van deze relatie van Gouda met het Zuidplasgebied. Centraal in het verhaal staan de Mallegats Wijhe en het Moordrechtse Verlaat.

Westergouwe

De bouw van Westergouwe maakt deel uit van de 'transformatieopgave' voor een veel groter gebied dat bekend staat als de Driehoek Rotterdam-Zoetermeer-Gouda (RZG). Deze transformatie is nodig voor het opvangen van een flink deel van de verstedelijkingsdruk in de Randstad. Behalve voor woningbouw is in de Driehoek ruimte gereserveerd voor bedrijventerreinen (de aanleg van Gouwe Park nabij de Coenecoopbrug is hiervan een voorbeeld), glastuinbouw, natuur en waterberging. Het aanzien van dit gebied zal in de komende decennia dan ook fors veranderen. Een opgave van dergelijke omvang roept natuurlijk de nodige vragen en kritiek op. Voor Westergouwe baart met name de waterproblematiek de nodige zorgen. De wijk is geprojecteerd in het diepste deel van de polder (ca. 6 meter beneden NAP). Door de diepe ligging is er een sterke kweldruk van water uit de Hollandsche IJssel. Ter plaatse is bovendien nog een metersdik veenpakket aanwezig. Dit zgn. restveen (dat wil zeggen: veen dat door de toenmalige stand der techniek niet voor turf kon worden gewonnen) klinkt snel in wanneer het huidige agrarische gebruik wordt omgezet in stedelijke functies, te meer daar ter plaatse voorzien is in een metersdikke ophoging van het maaiveld. De waterproblematiek wordt verder versterkt door de klimaatverandering die gepaard gaat met een verhoogde kans op extreme neerslagpieken en met zeespiegelrijzing waardoor een teveel aan water minder snel naar zee kan worden afgevoerd.

De gekozen locatie is in feite ongeschikt voor een zo grootschalige verstedelijking. De kans op wateroverlast is groot, nog afgezien van de schade die ontstaat wanneer zich een dijkdoorbraak of rivieroverstroming zou voordoen. De locatie is niet alleen ongeschikt maar ook in strijd met het overheidsbeleid dat uitgaat van harmonie tussen ruimtelijke ordening en waterbeleid. Op grond hiervan zouden geen ruimtelijke bestemmingen gekozen moeten worden die op lange termijn gezien voor ernstige problemen kunnen zorgen. Dat de bouw van Westergouwe toch doorgaat is een direct gevolg van de in de Nota Ruimte door dit kabinet ingeslagen weg om de verantwoordelijkheid voor de vormgeving en realisering van het ruimtelijk beleid zoveel mogelijk over te dragen aan provincies en gemeenten. Voor de bouw zelf vertrouwt men op technische oplossingen als terpen en drijvende woningen. Toch zal het nog de nodige hoofdbrekens kosten om er voor te zorgen dat de toekomstige bewoners droge voeten houden.

Het Moordrechtse Verlaat aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: Streekarchief Midden-Holland.

Naar het veen

Vandaag de dag vormt het Moordrechtse Verlaat (vroeger ook wel het Moordsche Verlaat genoemd) de verbindingsweg tussen de Turfsingel en de Prins Hendrikstraat. Van het vroegere verlaat, een kleine schutsluis, is geen spoor meer te vinden. Alleen de straatnaam herinnert er nog aan. Een foto uit het begin van de vorige eeuw laat zien hoe het er toen uitzag. De sluis had ooit een welomschreven functie, zoals op de kaart van Blaeu uit 1649 te lezen is. Daar staat dat het ging om het 'verlaetgen naer het veen' (bij Moordrecht). Duidelijker kan niet worden uitgedrukt welke wereld zich van de stad uit gezien achter de sluis opende. Die van het veen, ofwel de turf die de stad nodig had om in haar behoefte aan brandstof te voorzien.

Achter de sluis begon de Mallegats Wijhe (ook wel geschreven als Mallegats Weije) die het Verlaat verbond met de Ruige Wetering. De Mallegats Wijhe is grotendeels behouden gebleven als de singel langs de Westerkade. Dit is een mooi voorbeeld van gespaard landschap. Bij de ontwikkeling van de wijk Korte Akkeren is de Wijhe opgenomen in het stedenbouwkundig plan; de huizen aan de Westerkade dateren van begin jaren dertig. Op die manier is de Wijhe behouden gebleven, zij het natuurlijk niet meer herkenbaar in haar vroegere functie. Na het Verlaat te zijn gepasseerd voeren de lege turfschepen over de Mallegats Wijhe, om daarna over de Ruige Wetering en de Waddinxveense Wetering (beide nog gedeeltelijk terug te vinden aan weerszijden van het sportcomplex ONA; ook dat is gespaard landschap) het veen te bereiken. Beladen met turf keerden de schepen langs dezelfde weg terug. Met enige overdrijving (want er waren nog andere wegen waarlangs Gouda in haar behoefte aan turf voorzag) kunnen we deze waterweg de brandstofleiding en het Verlaat de carburateur van Gouda's economische motor in de vijftiende en zestiende eeuw noemen.

De herkomst van de naam Mallegats Wijhe is mogelijk een verwijzing naar het Mallegat, waar nu het binnenhavenmuseum is gevestigd, en de Mallegatsluis. Het woord 'wijhe' is, aldus Scheygrond, in het algemeen de naam van een door vervening ontstane plas, hier in de betekenis van wijd water, wijk of vaart. De Mallegats Wijhe zou dan de vaart naar het Mallegat kunnen zijn. Aangezien het woord 'mal' betrekking kan hebben op de draaiende beweging van het water bij de uitmonding in een ander water, zou er ook de

*De Mallegats Wijhe, met aan weerszijden de Westerkade.
Foto: auteur.*

uitmonding van de vaart (in ruimere zin: van het achterliggende veengebied) in de singel mee aangeduid kunnen zijn. Hoe dit ook zij, na de hoogtijdagen van de turfwinning boette de vaarverbinding aan betekenis in. Na de inpoldering van de Zuidplas verviel de vroegere functie helemaal. Wel bleef een vaarverbinding in stand tussen de Turfsingel en de ringvaart van de Zuidplaspolder, maar voor de economie van de stad was die van weinig belang. In de loop der jaren liep dit belang steeds verder terug, wat uiteindelijk resulteerde in de sloop en demping van het Verlaat.

De droogmaking van de Zuidplas

De Zuidplas viel in de jaren 1839-'43 droog. Met de werkzaamheden die hiervoor nodig waren, was in 1827 begonnen. Het was een van de eerste door het rijk gefinancierde inpolderingen. De omvang van het project, de technische moeilijkheden en de onzekere financiering deden particuliere initiatiefnemers terugschrikken. De financiering stelde ook het rijk, of beter: koning Willem I, voor problemen. De koning was, net als bij zoveel andere infrastructurele projecten, nauw betrokken bij de inpoldering van de Zuidplas. Hij wilde geen inmenging van de Tweede Kamer en zocht daarom naar financieringsmogelijkheden buiten de rijksbegroting om. Omdat dat maar moeizaam lukte, mede ook door het uitbreken van de Belgische opstand, moesten de werkzaamheden aan de inpoldering zelfs tijdelijk worden gestaakt. De oplossing werd uiteindelijk gevonden in de geldstroom die richting Nederland vloeide nadat in 1830 in het toenmalige Nederlands-Indië het Cultuurstelsel was ingevoerd. Het Cultuurstelsel was een vorm van agrarisch-industriële exploitatie van Java die de Nederlandse staat weliswaar grote financiële voordelen verschafte (naar schatting bestond midden negentiende eeuw ca. 30% van de staatsinkomsten uit koloniale baten), maar humanitair gezien tot de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis gerekend moet worden omdat het de Javanen verplichtte tot dwangcultures.

Nu de financiële problemen waren opgelost kon er voortvarend verder worden gewerkt. Ook was er ruimte voor kapitaalintensieve investeringen zoals de bouw van enkele stoomgemalen. Dit was een noviteit. De Zuidplas was de eerste droogmakerij die met stoomkracht werd bemalen. Maar omdat stoommachines erg duur waren en bovendien nog weinig betrouwbaar, werd de stoombemaling aangevuld met windbemaling. Nadat de gronden waren drooggevallen werden ze verkaveld en ingezaaid. Dit was een kritische periode in verband met de kans op 'polderkoorts' of 'moeraskoorts' (malaria), een gevreesde ziekte met periodiek optredende koortsaanvallen die epidemische vormen kon aannemen. De bekende Goudse arts Büchner verhief hiertegen waarschuwend zijn stem. Op grond van het verloop van de ziekte scheen het hem toe 'niet onduidelijk te kennen te geven: dat zich het tusschenpoozende koortskaracter in het tijdperk zijner ontwikkeling bevindt, en dat ten gevolge der droogmaking van den Zuidplas, na den eersten heeten en droogen zomer, de tusschenpoozende Moeraskoorts als najaars-epidemie zal op treden'. Er werden hygiënische voorzorgen getroffen door arbeiders en omwonenden regelmatig te voorzien van vers drinkwater en door de inrichting van een

tweetal tijdelijke hospitalen. Deze voorzorgen hadden in zoverre effect dat uitbraken van de ziekte beperkt bleven. Het snel in cultuur brengen van de grond heeft er mogelijk ook toe bijgedragen.

De hogere gronden onder Moerkapelle en Zevenhuizen vielen het eerst droog. Deze gronden bestonden uit zeeklei die prima geschikt was voor de landbouw. De gronden onder Moordrecht daarentegen, daar waar nu Westergouwe is geprojecteerd, lagen zeer diep en bestonden uit een modderige veenlaag. Dit deel stond bekend als de 'Moordsche putten'. De waterbeheersing zou hier nog jaren voor problemen zorgen en pas verbeteren na verbetering van de bemaling en indeling van de polder in verschillende peilvakken.

De veenbaggering c.q. turfwinning ging hier vooralsnog gewoon door. Omdat de staat nauwelijks interesse had in nieuw land werden de gronden zo snel mogelijk in openbare verkoop gebracht, ook al was de waterbeheersing nog onvoldoende op orde en waren er nauwelijks behoorlijk bruikbare wegen. De zorg hiervoor beschouwde men in die tijd niet als een taak van de overheid, evenmin als het cultuurrijp maken van de gronden en de bouw van boerderijen en woningen. Het gevolg was dat er ellendige toestanden heersten onder de pioniers in de polder, wat uitsprakten opleverde als 'Nieuw land wint men voor de derde hand' en 'De eerste boer dood, de tweede in nood, de derde zijn brood'. Het heeft dan ook een aantal jaren geduurd voor de landbouw tot ontwikkeling kwam. Daarna ging het voorspoedig en verzezen er kapitale boerderijen met welluidende namen als 'Uit schuim werd goud geboren'.

Voor Gouda had de droogmaking van de Zuidplas nog ernstige gevolgen kunnen hebben, indien zich niet de gelukkige omstandigheid had voorgedaan dat onder het veen waarop de stad is gebouwd, een doorgaande kleilaag aanwezig is. De droogmaking veroorzaakte een aanzienlijke daling van de stijghoogte van het diepe grondwater onder de stad. Zonder de kleilaag had dit een plotselinge extra zakking van het veen tot gevolg kunnen hebben. Een zakking die, in de woorden van Zijlstra, 'indertijd wellicht tot een catastrofe zou hebben geleid', waarmee hij uiteraard doelde op wateroverlast en schade aan gebouwen. De auteur was in 1955, toen hij dit schreef, werkzaam bij de provinciale waterstaat van Zuid-Holland.

Vaarverbinding naar Rotterdam

In de plannen voor de inpoldering was rekening gehouden met een scheepvaartverbinding tussen Gouwe en Rotte om de binnenvaart tussen Gouda en Rotterdam een nieuwe impuls te geven. Zo'n verbinding werd noodzakelijk gevonden, omdat zeilen op de Hollandsche IJssel lastig was en de rivier zich ook niet goed leende voor het jagen van schepen. Aanvankelijk was het idee om van de oostelijke bocht van de ringvaart onder

De Zuidplas omstreeks 1825. Bron: C. Wiskerke, De droogmaking van den Zuidplas, p. 135.

De landhoofden van de vroegere schutsluis tussen de Mallemolen Wijde langs de Moordrechtse Tiendeweg en de ringvaart van de Zuidplaspolder, met op de achtergrond de voormalige sluiswachterswoning uit 1894 (niet de uitbouw, die is van later datum). Foto: auteur.

Broek en Thuil (in de huidige Oostpolder van Schieland) een zijtak te graven naar het Moordrechtse Verlaat. Het 'zoo weinig beteekenende Moordsche Verlaat te Gouda' (het citaat is van Beijerink die indertijd belast was met de dagelijkse leiding van de inpoldering), waarmee werd geschut tussen het Zuidplaswater en de Gouwe, zou vervangen worden door een 'kapitale schutsluis'. Eenzelfde sluis zou worden gebouwd in de Rottekade.

Deze plannen zijn niet tot uitvoering gekomen door de eerder genoemde financiële

perikelen en door technische problemen. Wel kwam tot stand, zo gaat Beijerink verder, 'eene verbeterde gemeenschap' tussen de ringvaart en het Moordrechtse Verlaat door de 'graving van een open kanaal langs den Tiendweg (bedoeld zijn de huidige Eerste en Tweede Moordrechtse Tiendweg die voor het graven van het Gouwekanaal nog een geheel vormden) tot aan de Malle-molen-wijde, met een rijweg langs dit kanaal tot aan de Goukade'. De verbinding tussen dit kanaal en de ringvaart werd gevormd door een kleine schutsluis. Deze sluis werd in 1954 buiten gebruik gesteld, omdat er nauwelijks

De romp van de Mallemolen, in 2004 aangewezen als Rijksmonument. Foto: auteur.

nog gebruik van gemaakt werd. De landhoofden ervan zijn nog aanwezig, evenals de in 1894 gebouwde sluiswachterswoning. De naam Mallemolen Wijde is een verwijzing naar de Mallemolen die vroeger aan de Waddinxveense Wetering en de Tiendweg stond en waarvan alleen de romp nog resteert. De molen is in 1803-'04 gebouwd en in 1905 uit bedrijf genomen. In 2004 is de romp aangewezen als rijksmonument, wat uitzicht biedt op herstel van de molen in zijn oude glorie. De naam Mallemolen dateert overigens al van rond 1500 toen een 'moellen staende anden Thiensse wech ligghende in Moerdrecht naest der Goude genaempt de malle molen' werd gesticht. Het ging toen om een wipwatermolen. In zijn boek over de Middeleeuwse poldermolens in Holland noemt Bicker Caarten als mogelijke verklaring voor zijn vreemde naam dat de omwonenden meer bekend waren met binnenkruiers en het type wipmolen mal of dwaas vonden.

De aanloop tot de droogmaking

De belangrijkste reden voor de droogmaking van de Zuidplas was niet de winning van goede landbouwgrond maar de bescherming tegen het water. Door de turfwinning was in de loop der eeuwen een stelsel van grote en kleine plassen ontstaan die door stuwing en golfslag van het water bij harde wind steeds verder aaneengroeiden. Het risico van overstromingen en landverlies nam daardoor toe. De dreiging van het water nam al vroeg alarmerende vormen aan. In 1653 verbood Gouda elke vervening binnen een afstand van enkele kilometers rond de stad. Eind zeventiende eeuw werden de eerste voorstellen gedaan voor bedijking en droogmaking van (delen van) de Zuidplas. Ook Gouda liet zich niet onbetuigd. In 1700 verleenden de Staten van Holland en West-Friesland octrooi aan Gouda en Rotterdam voor de uitvoering van een plan tot droogmaking. Aan dit octrooi is evenwel om onbekende redenen geen gevolg gegeven. Tegen het einde van de achttiende eeuw werden opnieuw serieuze plannen ontwikkeld, maar ook die kwamen niet tot uitvoering. Technische problemen, gebrek aan geld en meningsverschil tussen de betrokken ambachtsbesturen hielden dit tegen. De overheid (c.q. de Staten van Holland) hield zich afzijdig. Een storm in 1816 veroorzaakte grote schade aan het bestaande systeem van waterbeheersing; een overstroming kon op het nippertje worden afgewend. De koning kwam persoonlijk de situatie in ogenschouw nemen en zorgde ervoor dat er geld beschikbaar kwam voor het herstel van de schade en voor de uitvoering van 'beteugelingswerken'. Arie Blanken Jansz, die we in de eerste aflevering van deze serie hebben leren kennen als directeur van de geotrooieerde vervening van de Krimpenerwaard en bouwmeester van de Stolwijkersluis, kreeg als waterbouwkundig hoofdingenieur van Rijkswaterstaat opdracht een plan te ontwerpen voor de droogmaking van de Zuidplas. Hoewel op tal van punten gewijzigd en aangevuld, was dit uiteindelijk het plan op basis waarvan de inpoldering ter hand is genomen.

Het ontstaan van de Zuidplas

Het Utrechts-Hollandse veengebied, waarvan het Zuidplasgebied deel uitmaakt, heeft vanaf het einde van de tiende, begin elfde eeuw drie ingrijpende veranderingen ondergaan. Eerst werd het veenmoeras, dat het aanvankelijk was, ontgonnen en voor landbouw in gebruik genomen. Daarna volgde de turfwinning die grote delen van het gebied veranderde in soms uitgestrekte plassen. Deze fase is wel aangeduid als die van het 'brandende land'. Vervolgens werden vanaf het midden van de zeventiende eeuw de meeste van deze plassen drooggemaakt en weer in landbouwkundig gebruik genomen. In onze tijd zien we in deze droogmakerijen de vierde grote verandering zich voltrekken: de verstedelijking.

De ontginning van het veenmoeras nam enkele eeuwen in beslag en werd in de veertiende eeuw voltooid. Dit was de tijd van de Grote Ontginning. De landsheer, de graaf

nog gebruik van gemaakt werd. De landhoofden ervan zijn nog aanwezig, evenals de in 1894 gebouwde sluiswachterswoning. De naam Mallemolen Wijde is een verwijzing naar de Mallemolen die vroeger aan de Waddinxveense Wetering en de Tiendweg stond en waarvan alleen de romp nog resteert. De molen is in 1803-'04 gebouwd en in 1905 uit bedrijf genomen. In 2004 is de romp aangewezen als rijksmonument, wat uitzicht biedt op herstel van de molen in zijn oude glorie. De naam Mallemolen dateert overigens al van rond 1500 toen een 'moellen staende anden Thiensse wech ligghende in Moerdrecht naest der Goude genaempt de malle molen' werd gesticht. Het ging toen om een wipwatermolen. In zijn boek over de Middeleeuwse poldermolens in Holland noemt Bicker Caarten als mogelijke verklaring voor zijn vreemde naam dat de omwonenden meer bekend waren met binnenkruiers en het type wipmolen mal of dwaas vonden.

De aanloop tot de droogmaking

De belangrijkste reden voor de droogmaking van de Zuidplas was niet de winning van goede landbouwgrond maar de bescherming tegen het water. Door de turfwinning was in de loop der eeuwen een stelsel van grote en kleine plassen ontstaan die door stuwing en golfslag van het water bij harde wind steeds verder aaneengroeiden. Het risico van overstromingen en landverlies nam daardoor toe. De dreiging van het water nam al vroeg alarmerende vormen aan. In 1653 verbood Gouda elke vervening binnen een afstand van enkele kilometers rond de stad. Eind zeventiende eeuw werden de eerste voorstellen gedaan voor bedijking en droogmaking van (delen van) de Zuidplas. Ook Gouda liet zich niet onbetuigd. In 1700 verleenden de Staten van Holland en West-Friesland octrooi aan Gouda en Rotterdam voor de uitvoering van een plan tot droogmaking. Aan dit octrooi is evenwel om onbekende redenen geen gevolg gegeven. Tegen het einde van de achttiende eeuw werden opnieuw serieuze plannen ontwikkeld, maar ook die kwamen niet tot uitvoering. Technische problemen, gebrek aan geld en meningsverschil tussen de betrokken ambachtsbesturen hielden dit tegen. De overheid (c.q. de Staten van Holland) hield zich afzijdig. Een storm in 1816 veroorzaakte grote schade aan het bestaande systeem van waterbeheersing; een overstroming kon op het nippertje worden afgewend. De koning kwam persoonlijk de situatie in ogenschouw nemen en zorgde ervoor dat er geld beschikbaar kwam voor het herstel van de schade en voor de uitvoering van 'beteugelingswerken'. Arie Blanken Jansz, die we in de eerste aflevering van deze serie hebben leren kennen als directeur van de geotrooieerde vervening van de Krimpenerwaard en bouwmeester van de Stolwijkersluis, kreeg als waterbouwkundig hoofdingenieur van Rijkswaterstaat opdracht een plan te ontwerpen voor de droogmaking van de Zuidplas. Hoewel op tal van punten gewijzigd en aangevuld, was dit uiteindelijk het plan op basis waarvan de inpoldering ter hand is genomen.

Het ontstaan van de Zuidplas

Het Utrechts-Hollandse veengebied, waarvan het Zuidplasgebied deel uitmaakt, heeft vanaf het einde van de tiende, begin elfde eeuw drie ingrijpende veranderingen ondergaan. Eerst werd het veenmoeras, dat het aanvankelijk was, ontgonnen en voor landbouw in gebruik genomen. Daarna volgde de turfwinning die grote delen van het gebied veranderde in soms uitgestrekte plassen. Deze fase is wel aangeduid als die van het 'brandende land'. Vervolgens werden vanaf het midden van de zeventiende eeuw de meeste van deze plassen drooggemaakt en weer in landbouwkundig gebruik genomen. In onze tijd zien we in deze droogmakerijen de vierde grote verandering zich voltrekken: de verstedelijking.

De ontginning van het veenmoeras nam enkele eeuwen in beslag en werd in de veertiende eeuw voltooid. Dit was de tijd van de Grote Ontginning. De landsheer, de graaf

van Holland (in Utrecht was dit de bisschop van Utrecht), was eigenaar van het gebied en schonk delen ervan onder bepaalde voorwaarden aan anderen, die hiermee de volledige beschikking kregen over de grond. Deze 'anderen' konden edelen zijn, kloosters of – meestal door verkoop via de edelen – (groepen van) particulieren. In het feodale stelsel was deze schenking bedoeld om de 'anderen' nauwer aan de landsheer te binden en voor de landsheer zelf betekende het een vergroting van zijn inkomsten en een versterking van zijn politieke en militaire macht. De groeiende behoefte aan brandstof en de toenemende problemen met de ontwatering van het ontgonnen veen, problemen die veroorzaakt werden door inklinking, leidden ertoe dat geleidelijk aan steeds meer werd overgeschakeld van landbouw op turfwinning. Dat was uiteraard vooral daar het geval waar het veen bij uitstek geschikt was voor turfwinning. De gevolgen hiervan waren uiteindelijk desastreus. Het land werd geruïneerd en omgezet in water. Daarmee verviel ook de mogelijkheid tot het heffen van tienden en andere aan het land of de opbrengst daarvan verbonden belastingen. Dit leidde op den duur tot een ernstig gebrek aan geld voor het onderhoud van dijken en waterbeheersing. Nog weer later was dit geldgebrek een van de problemen die het welslagen van diverse particuliere initiatieven tot de droogmaking van meren en plassen in de weg stonden.

De turf werd aanvankelijk 'in den droge' gewonnen door het veen uit te steken en te laten drogen. Dit 'turfdelven' was onderworpen aan voorschriften die tot doel hadden landverlies te voorkomen. Het land werd ingedeeld in smalle stroken en er mocht niet meer dan een bepaalde hoeveelheid turf per oppervlakte-eenheid worden gewonnen. Na de turfwinning moest het land worden 'toegemaakt', wat zoveel betekende als herstel van de grond als landbouwgrond. Hiervan kwam in de praktijk weinig terecht vanwege de hoge kosten ervan, wat op zijn beurt weer aanleiding gaf tot aanscherping van de voorschriften. Het land kwam lager te liggen en was steeds moeilijker te ontwateren. Omstreeks 1530 schakelde men over op een nieuwe techniek, namelijk die van het 'slagturven', ofwel turfwinning 'in den natte'. Hierbij werd het veen onder de waterspiegel tot op vrij grote diepte weggebaggerd, op smalle stroken uitgespaard land te drogen gelegd (vandaar ook wel 'strokenvervening' genoemd) en vervolgens tot turven verwerkt. Deze techniek nam spoedig een hoge vlucht. Al in 1548 was het slagturven drie keer belangrijker dan het turfdelven. Van 'toemaken' kwam nu helemaal niets meer terecht, ondanks diverse verordeningen die het slagturven aan banden probeerden te leggen en voor nalatigheid bij het toemaken steeds zwaardere straffen in het vooruitzicht stelden. Het hielp allemaal weinig en in een tijdsbestek van enkele eeuwen ontstond een uitgestrekt plassengebied.

Stedelijke expansie

Door de expansie van de steden in de vijftiende en zestiende eeuw nam de vraag naar turf als brandstof sterk toe. De bevolking groeide en voor de bouw van huizen werd bij voorkeur steen gebruikt in verband met het brandgevaar. Verder was veel steen nodig voor de omwalling van de steden. Steenbakkerijen gebruikten vooral turf als brandstof. Hetzelfde gold voor andere industrieën, terwijl ook veel turf nodig was voor huisbrand. Deze ontwikkelingen tezamen leidden tot een snel toenemende vraag naar turf, met prijsstijgingen als gevolg. Tussen 1480 en 1530 stegen de turfprijzen ongeveer 50% meer dan het algemene prijsniveau deed. De uitvinding van het slagturven was een technische vernieuwing die het mogelijk maakte in de groeiende behoefte aan turf te voorzien, al moet hierbij worden opgemerkt dat de baggerturf voor sommige toepassingen van onvoldoende kwaliteit was.

Leidde de expansie van de steden tot een groeiende vraag naar turf, omgekeerd werd de expansie in belangrijke mate mogelijk gemaakt door de beschikbaarheid van de turf op relatief korte afstand van de steden. Dit bevorderde de turfwinning in het groot als

onderneming. De steden zelf en hun burgers namen actief deel aan de turfwinning. De grootschalige aanpak van de turfwinning werkte het ontstaan van spanningen en tegenstellingen in de hand. De steden verzetten zich met succes tegen de voorschriften die het slagturven aan banden probeerden te leggen. Dergelijke voorschriften waren niet in hun belang, omdat die de prijs van de turf opdreven. Een algeheel verbod op het slagturven, in onze contreien in 1591 uitgevaardigd door de hoogheemraadschappen, heeft dan ook maar een paar jaar standgehouden. Ook diverse pogingen om de uitvoer van turf naar andere gewesten door belastingmaatregelen te beperken, bleven door tegenwerking van de steden zonder veel resultaat.

Waterlopen ten westen van Gouda, vermoedelijke toestand omstreeks 1600. Bron: P. van Balen, De stad Gouda en de verveningen, losse kaartbijlage (uitsnede).

Door de grootschalige ontgrondingen als gevolg van het slagturven ontstonden in snel tempo tal van meren en plassen, inclusief de Zuidplas. De welvaart die de turfwinning bracht, inspireerde Vondel tot de regels: 'gezegend is het land, daar het kind zijn moer verbrandt'. Het woord 'moer' is Oudnederlands voor veen of moeras. Maar het heeft hier ook nog een andere betekenis, namelijk die van moeder, in de zin van geboortegrond. Vondel was zich welbewust van de schade door de turfwinning. De zegeningen waarvan hij sprak vielen vooral de steden toe. Op het land heerste armoede door het zware werk en door de maatregelen de prijzen van de turf zo laag mogelijk te houden.

Steenbakkers en bierbrouwers

De ontwikkeling van Gouda in de late Middeleeuwen was vergelijkbaar met die van de andere Hollandse steden. Haar bevolking en economische bedrijvigheid groeiden.

Gunstige vestigingsvoorwaarden als de nabijheid van het veen en het voor de steenbakkerij geschikte slib van de Hollandsche IJssel waren daarbij van grote betekenis. Het aantal steenbakkerijen langs de rivier nam snel toe. Op die manier kon de stad in haar behoefte aan steen voor de bouw van huizen en andere bouwwerken voorzien. Vooral na de stadsbrand van 1438 werden de bouwactiviteiten aan strenge regels gebonden om het brandgevaar te verminderen.

Gouda en haar poorters speelden bij de turfwinning een belangrijke rol. In 1396 bijvoorbeeld verkocht Willem 'de Bastaard van Egmond' als ambachtsheer van Zevenhuizen een stuk land aan enkele poorters van de stad. De Jong, aan wie dit voorbeeld is ontleend, noemt deze transactie typerend voor de sociaal-economische verschuiving die zich destijds (dat wil zeggen: vanaf omstreeks 1300) voltrok. Het was namelijk een verschuiving van landbouwers als ontginners van het veen naar de kapitaalcrachtige burgers van de opbloeiende steden als kopers van het voor turfwinning geschikte ruwe veen uit de hand van de graaf en de adellijke ambachtsheren. In deze verschuiving weerspiegelen zich zowel de toenemende betekenis van de burgerij als de groeiende behoefte aan turf als goedkope brandstof voor de steden.

Van de poorters is er één groep die in dit verband speciale vermelding verdient, namelijk die van de bierbrouwers. Tal van vermogende bierbrouwers kochten land in de omgeving van de stad om daar turf te (laten) winnen voor hun bedrijf; soms ook vormden ze consortia voor dat doel. De bierbrouwers maakten in die tijd in het stadsbestuur de dienst uit. De stedelijke economie dreef bij wijze van spreken op de bierproductie. Ook in steden als Delft en Leiden was dat het geval. Er is wel gezegd dat de overvloed aan turf de voornaamste vestigingsvoorwaarde was voor het Hollandse brouwerijbedrijf. De brouwers waren gebaat bij lage turfprijzen. Het stadsbestuur was dat evenzeer vanwege de betekenis van het bier als volksdrank nummer één. De prijs van het bier kon daardoor laag gehouden worden, wat zowel voor de afzet binnen de stad als voor de export naar elders van grote betekenis was. De turf die voor de bierproductie was bestemd, was om die reden als enige vrijgesteld van de stedelijke turfaccijns. Ook het verzet vanuit de steden tegen de strenge bepalingen op het slagturven krijgt hiermee extra reliëf. Tegen het einde van de zestiende eeuw liep de economische betekenis van het brouwerijbedrijf terug, met name door concurrentie uit Vlaanderen. Bovendien was de welvaartsbron die dit bedrijf in gang hield, de goedkope turf van goede kwaliteit, toen al goeddeels uitgeput.

Turfstad Gouda

De Goudse poorters waren geduchte delvers en de stad ontwikkelde zich tot de turfstad van Holland. Veel turf werd uitgevoerd naar andere steden. Al tegen het einde van de dertiende eeuw stond Gouda bekend als een plaats waar turf werd verhandeld. Dit blijkt uit de stadsrekening van Dordrecht van 1286-'87 waarin melding wordt gemaakt van de aankoop van turf 'ter Goude' in verband met een militaire expeditie. De turfuitvoer zou in de eeuwen daarna en met name in de zestiende eeuw een enorme omvang krijgen, geholpen door het grafelijk privilege dat Gouda in 1405 ontving en dat in 1428 werd bekrachtigd. Dit privilege hield in dat de graaf zijn poorters vrije delving van turf gaf, zonder betaling van lastgeld. De stad had bovendien het voorrecht op de overslag van de turf uit het Zuidplasgebied, een voorrecht dat zij bij verschillende gelegenheden met succes heeft weten te verdedigen.

Het belang van deze voorrechten was niet gering. Tussen mei 1568 en april 1569 bijvoorbeeld werd ruim 1,2 miljoen ton turf via Gouda geëxporteerd, voornamelijk naar de Brabantse en Vlaamse steden. Ter vergelijking: via Rotterdam bedroeg de export in dezelfde periode niet meer dan zo'n 28.000 ton. Een dergelijke verhouding blijkt ook uit de scheepvaart. Goudse turfschippers verzorgden in 1561-'62 bijna éénderde van het

totaal aantal vaarten met turf binnen Holland met 40% van het totaal aan tonnen turf. Cijfers voor de jaren 1562-'73 laten zien dat het Goudse aandeel in de turfexport buiten Holland ruwweg tussen één derde en de helft van het totaal lag. Hierbij zij opgemerkt dat een ton in dit geval een inhoudsmaat is, die per stad aanzienlijk kon verschillen. Een Hollandse turfton zal in de zestiende eeuw bijna 250 turven hebben bevat; een turf woog ongeveer 65 gram.

De Goudse poorters waren niet alleen onder Zevenhuizen actief maar ook bij Waddinxveen en Moordrecht. Vaak behoorden de beste landen aan hen toe. Omdat bij de turfwinning een bepaalde afstand tot steden en dijken in acht moest worden genomen bleef het Land van Broek en Thuil gespaard. Alleen in het noorden daarvan kon worden geveend; het Weegje is daarvan een overblijfsel. Veel turf kwam via Zuid-Waddinxveen op de Gouwe, bijvoorbeeld uit de Honderd Morgen die in de zeventiende eeuw is drooggemalen.

Na de bouw van het Moordrechtse Verlaat vond de turfaanvoer vanwege het voorrecht op de turfoverslag zoveel mogelijk via deze sluis plaats. Zo was er een maatregel tegen het dragen van turf over de dijk naar in de Hollandsche IJssel liggende schepen. Deze maatregel was op 21 februari 1558 afgekondigd door koning Filips II. In de woorden van Walvis gebood de koning 'ten voordeel dezer stede [=Gouda] geen Turf gedolven, of geslagen in Rijnland, Delfland of Schieland te dragen over den Dijk in schepen in den IJssel leggende', maar die alleen uit te voeren via Gouda. Niet nakomen van dit gebod kon leiden tot verbeurdverklaring van de betrokken schepen. Het ging dus om een voor Gouda belangrijke bepaling; geen wonder dat de stad er alles aan gelegen was het daarin besloten voorrecht te behouden.

Vanaf het Verlaat voeren de turfschepen (aanvoer per wagen was er nauwelijks door het ontbreken van wegen of vanwege de slechte kwaliteit daarvan) via de Verlorenkost en het Nonnenwater naar de Turfmarkt. Dit was de enige plaats in de stad waar de aangevoerde turf mocht worden verhandeld. Later werd de turfhandel verplaatst naar de Raam, omdat de aanvoer van turf zo groot was geworden dat de Turfmarkt onvoldoende ligplaats bood aan de turfschepen. Ook deze maatregel – marktconcentratie – was bedoeld om de turfprijs laag te houden. Op de Turfmarkt herinnert de Trappenbrug, gebouwd in 1574, nog aan de handel in turf. De hoge welving van deze brug was nodig voor een onbelemmerde doorvaart van de hoog beladen turfschepen. Turftonsters, een typisch vrouwelijk beroep, ijkten de aangeboden turf door de turftonnen te vullen. Turfdragers op hun beurt brachten de turf naar de kopers in de stad. Op grond van een stadskeur mochten de turfschippers alleen op de Gouwe tussen de Donkere Sluis en de Potterspoort hun vracht lossen.

Turf uit Reeuwijk

Een enkel woord nog over de turfwinning ten oosten van de stad. De verveningen daar zijn van later datum dan die in het westen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw begon de voorraad speteling, een 'in den droge' gewonnen turfsoort die bij uitstek geschikt was voor de steenovens en de pottenbakkerijen, uitgeput te raken. Baggerturf was er nog genoeg, maar die leverde minder goede resultaten. Rond die tijd is men met de turfwinning in Reeuwijk en Sluipwijk begonnen, waarvan de plassen daar een tastbare herinnering zijn. Plannen om ook die plassen in te polderen zijn gelukkig nooit verder dan de tekentafel gekomen.

Weer wat later werd veel turf vanuit Groningen, Friesland en Drenthe ingevoerd. De pottenbakkerij, die in de zestiende en zeventiende eeuw sterk in belang was toegenomen, kreeg hierdoor te maken met hogere kosten, wat nadelig was voor de concurrentiepositie van deze bedrijfstak. Het stadsbestuur probeerde enige verlichting te geven door verlaging van de stedelijke accijns op de turf. Verder besloten de Staten van

Holland in 1689 op verzoek van 50 Hollandse pottenbakkers, waarvan de helft uit Gouda, tot een uitvoerverbod op pottenbakkersaarde (klei uit de Rijn bij Woerden) uit hun gewest.

Het privilege voor de bouw van een verlaat

Op 24 juli 1545 verleende keizer Karel V, in zijn hoedanigheid van graaf van Holland, aan het stadsbestuur van Gouda het privilege een verlaat te bouwen. Dit werd het Moordrechtse Verlaat. Aan dit privilege waren enkele voorwaarden verbonden. Zo zou elk beladen schip dat van het Verlaat gebruik maakte, sluisgeld moeten betalen. Van dit geld moest de stad vervolgens eenderde deel afdragen aan de graaf. Een tweede voorwaarde was dat de graaf het privilege kon herroepen als zou blijken dat de uitoefening ervan schadelijk was voor de algemene welvaart.

Deze situatie bleef eeuwenlang ongewijzigd tot in het midden van de achttiende eeuw Gouda bij de Staten van Holland en West-Friesland het verzoek indiende tot afkoop van het privilege. Bij besluit van 17 mei 1769 stemden de Staten met dit verzoek in. Zij overwogen daarbij dat de afdracht van eenderde van de inkomsten uit het Verlaat aan de grafelijkheid als 'een eigenlijk gezegd regaal' aangemerkt moest worden, dat wil zeggen als een vorstelijk voorrecht waarvan de uitoefening volgens de staatsregeling aan het staatsgezag toeviel. Dit regaal zou 'dienvolgende zonder praesjuditie van den Lande, of zonder dat daar uit tot andere zaken eenige verkeerde illatiën of consequentien zouden kunnen gehaald worden', aan Gouda kunnen worden verkocht. De afkoopsom werd vastgesteld op 5400 gulden. Bij het bepalen van de hoogte van de afkoopsom hielden de Staten rekening met het feit dat de inkomsten van het Verlaat 'van tijd tot tijd minder zouden worden, uit hoofde van de vermindering van 't veen, 't geen haast vergraven zoude zijn'.

Volgens Scheygrond lag de sluis oorspronkelijk aan het eind van de Verlorenkost en werd daar beschermd door een waltoren. Na het graven van de Turfsingelgracht verloor deze sluis zijn functie en werd hij verplaatst. Aangezien de gracht van veel oudere datum is dan midden zestiende eeuw, is het niet duidelijk hoe dit met elkaar te rijmen valt. De naam Turfsingel is ontleend aan de turfschuren die hier in de zeventiende eeuw werden gebouwd voor de garnizoenen. De Mallegatsluis mocht in die tijd alleen worden gebruikt door oorlogsschepen; de rest van de scheepvaart moest door de stad.

Besluit: een zichtbare herinnering aan het Moordrechtse Verlaat

Het voorgaande geeft een beeld van de sporen van de turfwinning in de omgeving van Gouda, met name in het Zuidplasgebied. Deze sporen zijn op een aantal plaatsen in de stad nog zichtbaar. Van het

Het Moordrechtse Verlaat, huidige situatie. Foto: auteur.

Moordrechtse Verlaat herinnert slechts een straatnaam aan de schutsluis die hier tot nog niet eens zo lang geleden lag. Op de hoek van het Verlaat en de Turfsingel worden nu voorbereidingen getroffen voor de bouw van appartementen. Dat biedt een goede gelegenheid om, in samenhang met deze bouwactiviteiten, de bijzondere betekenis die de plek vroeger had opnieuw in herinnering te roepen en ter plaatse zichtbaar te maken. Dat kan op allerlei manieren, variërend van een beeldhouwwerk tot een markering in het

wegdek. Een flinke stap verder gaat de Structuurvisie Korte Akkeren, die is opgesteld door de gemeente Gouda en drie Goudse woningcorporaties. Hierin is de mogelijkheid opgenomen van een nieuwe waterverbinding tussen de Mallegats Wijhe en de Turfsingel via het Moordrechts Verlaat. Hiermee zou de bijzondere betekenis van dit deel van de stad op prachtige wijze in herinnering geroepen kunnen worden. Ik hoop dat de betrokken partijen het niet laten bij streefbeelden op kaart maar wegen zullen zoeken en vinden om tot uitvoering over te gaan..

Eerdere afleveringen in deze serie verschenen in Tidinge nr. 2 van april 2003 en in nr. 1 van januari 2004. Reacties en suggesties zijn van harte welkom en kunnen worden gestuurd naar de redactie van dit blad of per e-mail naar info@diegoude.nl.

Bronnen

- P.H.A.M. Abels, K. Goudriaan, N.D.B. Habermehl en J.H. Kompagnie (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 36, 114-117, 349-350.
- P. van Balen, 'De stad Gouda en de verveningen in haar omgeving', in: *Verzameling Bijdragen Die Goude* 5 (1947) 35-49.
- J.A. Beijerink, 'Geschied- en waterbouwkundige beschrijving der droogmaking van den Zuidplaspolder in Schieland', in: *Verhandelingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 1851-1852*, 6-38.
- B. van den Berg, *Gouda en haar markten. Handel en Wandel in Gouda* Uitgave ter gelegenheid van Open Monumentendag 1993 (Gouda 1993) 18.
- A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland, 1407/08 - rondom 1500* (Wormerveer 1990) 150.
- W.F. Büchner, *Bijdragen tot de geneeskundige topografie en statistiek van Gouda* (Gouda 1842) 101.
- W.J. Diepeveen, *De verving in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950).
- Driehoek RZG Zuidplas. Informatie hierover is te vinden op: <http://www.driehoekrzk.nl>
- R.H.A. Cools, *Strijd om den grond in het lage Nederland. Het proces van bedijking, inpoldering en droogmaking sinds de vroegste tijden* (Rotterdam, 's-Gravenhage 1948) 191-195.
- J.E.J. Geselschap, 'De windmolens van Gouda', in: J.E.J. Geselschap, J.G.W.F. Bik, *Vijftig jaar 'Die Goude' 1932-1982* *Verzameling Bijdragen Die Goude* 19 (1982) 87-96.
- M.W. Heslinga, A.P. de Klerk, H. Schmal, T. Stol en A.J. Thurkow, *Nederland in kaarten. Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie* (Ede 1985) 16-19 en 24-27.
- Hoogheemraadschap van Schieland, *Zuidplas 150 jaar droog* (Rotterdam 1990).
- C. de Jong, *De droogmaking van de Wildevenen in Schieland* (Voorburg 1957) 7-26.
- D.R. Klootwijk, 'De belangrijkste brandstoffenleverancier in de tweede helft van de Middeleeuwen. Een vergelijking van verving bij Zeist en Gouda', *De Schatkamer* 22 (1988) 33-54.
- R.S. Kok, *Wonen op het veen. Archeologisch en ecologisch onderzoek van een twaalfde eeuwse boerderij in de Oostpolder te Gouda* (Gouda 1999) 17-23.
- A. Scheygrond, *Goudsche straatnamen* (Gouda 1979) 129-130.
- A. Scheygrond, *De namen der Goudse straten, wijken, bruggen, sluizen, waterlopen en poorten* (Gouda 1981) 195, 361 en 382.
- M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen* (Brussel 1955) 273.
- Structuurvisie Korte Akkeren* (Gouda 2004). Kaartbijlage water (streefbeeld).
- Streekarchief Hollands Midden, Oud-Archief van Gouda, inv.nrs. 391 en 675.
- I. Walvis, *Beschrijving der stad Gouda*, deel 1 (Gouda en Leiden 1714) 56-57.
- H.F. Wessels, *Het turfsteken en slagturven in vroeger eeuwen*. Gedenkschrift 700-jarig bestaan Hoogheemraadschap van Schieland (Rotterdam 1973) 144-156.
- C. Wiskerke, 'De droogmaking van den Zuidplas in Schieland', in: *Economisch-Historische opstellen geschreven voor prof. dr. Z.W. Sneller* (Amsterdam 1947) 129-152.
- K.C. Zijlstra, 'Enkele hydrologische beschouwingen over de bodem rond Gouda', *Waterschapsbelangen* 40 (1955) 105-108.